

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Δ. ΚΟΥΜΑΡΟΥ

127

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΕΘΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΠΕΡΙ
ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ Β'

Η ΚΛΑΣΙΚΗ
ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ ΘΕΩΡΙΑ

ΑΘΗΝΑΙ
1960

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Δ. ΚΟΥΜΑΡΟΥ

ΠΕΡΙ
ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ Β'

Η ΚΛΑΣΙΚΗ
ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ ΘΕΩΡΙΑ

ΑΘΗΝΑΙ
1960

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΙΕΡΑΝ ΣΚΙΑΝ
ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΜΟΥ
ΚΑΙ
ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΡΟΣΦΙΛΕΣΤΑΤΗΝ
ΜΗΤΕΡΑ ΜΟΥ

ΑΦΙΕΡΟΥΤΑΙ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΕΡΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΛΑΙΟΥ ΘΕΩΡΙΑ

Ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου κατὰ τὴν μακροαίωνα αὐ-
τῆς ἱστορίας¹ διετυπώθη διὰ πλείστων καὶ ποικιλωτάτων θεωριῶν,
αἵτινες ὅμως τυγχάνουσι τοσοῦτον ἀνομοιογενεῖς πρὸς ἀλλήλας,
ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἐφικτὴ ἡ ὑπαγωγή τούτων εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν
κατηγορίαν.

Κατ' ἀκολουθίαν συζήτησις καθίσταται δυνατὴ οὐχὶ περὶ τοῦ
κοινωνικοῦ συμβολαίου καθόλου, ἀλλὰ περὶ μιᾶς ἐκάστης κεχωρισμέ-
νης καὶ ἐπακριβῶς καθωρισμένης τῶν περὶ αὐτοῦ θεωριῶν.

Ἀντικείμενον τῆς παρούσης μελέτης θέλει ἀποτελέσει θεωρία
τις, ἣν ἀποκαλοῦμεν κλασικὴν. Αὕτη, ἂν καὶ σύγχρονος, δὲν ἀπο-
τελεῖ νέαν τινὰ θεωρίαν. Ἴνα εἴμεθα ἀκριβέστεροι δέον νὰ ὀνομά-
σωμεν ταύτην οὐχὶ θεωρίαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἀλλὰ θεω-
ρίαν π ε ρ ἰ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἢ μᾶλλον σύγχρονον θεωρίαν
περὶ τῶν παλαιῶν θεωριῶν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Πρόκει-
ται δηλονότι περὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ὡς κοινῶς ἀντιλαμ-
βάνονται τοῦτο σήμερον.

Ἡ παραδεδομένη αὕτη ἀντίληψις πρὸς οὐδενὸς τῶν ὡς ἐκπρο-
σώπων τῆς ἰδέας τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου φερομένων συγγρα-
φῶν τὴν θεωρίαν συμπίπτει ἀπολύτως, οὐδὲ διετυπώθη ἄλλως τε
συστηματικῶς ὑπὸ νεωτέρου τινὸς συγγραφέως. Αὕτη διεμορφώθη
τρόπον τινὰ ὑποσυνειδήτως καὶ κατὰ παράδοσιν παρ' ἐκείνοις κυ-

---

¹ Διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν θεωριῶν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου βλ. Ν.
Κοῦμαροῦ, Ἐπὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, τεῦχος Α', Ἱστορικὴ ἐπι-
σκόπησις τῶν περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωριῶν, Ἀθήναι, 1936.

ρίως, οἷτινες, μὴ ἐπιθυμοῦντες νὰ ἀσχοληθῶσιν εἰδικώτερον περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο, ἠθέλησαν νὰ δώσωσιν ἀπλῶς συνοπτικὴν τοῦ θέματος τούτου εἰκόνα· τὰ στοιχεῖα δ' αὐτῆς εἶναι εἰλημμένα ἐξ ἔργων διαφόρων πολιτικῶν συγγραφέων, οἷτινες ἐπραγματεύθησαν περὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, καὶ δὴ καὶ ἐκ τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν λεγομένην Σχολὴν τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου καὶ ἐκ τοῦ περιφήμου ἔργου τοῦ J.-J. Rousseau, *Du contrat social*, οἷτινος τὰ σχετικὰ χωρία ἐρμηνεύονται κατὰ λέξιν ἄνευ συνδυασμοῦ τινος πρὸς τὸ ὅλον φιλοσοφικόν, ἠθικόν καὶ πολιτικόν σύστημα τοῦ συγγραφέως, ὅπως ἀνευρεθῆ ἡ ἀληθὴς αὐτῶν σημασία.

Τὴν ἀνάλυσιν καὶ τὴν κριτικὴν ἐξέτασιν τῆς κλασικῆς ταύτης θεωρίας θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐνταῦθα ἐν συνεχείᾳ· δὲ θὰ ἐκθέσωμεν τὰς θεωρίας τοῦ Ugo Grotius, τοῦ Thomas Hobbes, τοῦ John Locke καὶ τοῦ J. - J. Rousseau, ἐξ ὧν κυρίως ἔχουσι ληφθῆ τὰ στοιχεῖα διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς κλασικῆς θεωρίας, ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως διὰ τῆς ἀντιπαραβολῆς αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τὴν κλασικὴν θεωρίαν καταδειχθῆ τὸ μὲν ὅτι ἡ θεωρία αὕτη πρὸς οὐδεμίαν ἐξ ἐκείνων συμπίπτει, τὸ δὲ ὅτι καὶ μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω συγγραφέων πρὸς ἀλλήλους δὲν ὑφίσταται ἐνιαία καὶ ὁμοιογενὴς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἀντίληψις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΝΑΛΥΣΙΣ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Ἡ κλασικὴ περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρία ἀναλύεται εἰς δύο στοιχεῖα ἐξ ὧν σύγκειται, τὸ τῆς φυσικῆς καταστάσεως καὶ τὸ τοῦ κυρίως κοινωνικοῦ συμβολαίου.

§ 1. Ἡ Φυσικὴ κατάστασις

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν φυσικὴν κατάστασιν ἡ κλασικὴ θεωρία θέτει ὡς δεδομένον, ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν ἔζησαν ἀνέκαθεν ἐν κοινωνίᾳ, ἀλλ' ὅτι ἡ ἀνθρωπότης διήνυσεν ἐν ἀρχῇ περίοδόν τινα προκοινωνικήν, προγενεστέραν δηλαδὴ τῆς ἐμφανίσεως τῶν κοινωνιῶν, καὶ κατὰ μείζονα λόγον προγενεστέραν τῆς διαμορφώσεως τῶν πολιτειῶν,¹ περίοδον καθ' ἣν ὁ ἄνθρωπος διῆγε μονήρη καὶ πλάνητα βίον ἐν καταστάσει ἀγρία.

¹ Βλ. J. P o r t a l i s, De l'usage et de l'abus de l'esprit philosophique durant le dix-huitième siècle, τ. II, σελ. 288 κ. ἐπ. H. R o d e t, Le contrat social et les idées politiques de J.-J. Rousseau, Paris, 1909, σελ. 49 κ. ἐπ. R. W o r m s, Philosophie des sciences sociales, τ. I, Paris, 1913, σελ. 46. A. E s m e i n, Eléments de droit constitutionnel français et comparé, 8e éd. par H. Nézard, Paris, 1927, τ. I, σελ. 579. J. B a r t h é l e m y et P. D u e z, Traité élémentaire de droit constitutionnel, Paris, 1933, σελ. 57 κ. ἐπ. C a r r é de M a l b e r g, Contribution à la théorie générale de l'Etat, τ. I, Paris, 1920, σελ. 52. M o n t e s q u e u, De l'esprit des lois, l. I, ch. III. P. D u e z, La source du pouvoir, ἐν Grande encyclopaedie française, τ. X: L'Etat, σελ. 10. 62-6. O t h. S p a n n, Der wahre Staat, Wien, 1938, σελ. 12.

Σημειωτέον ὅτι ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ τῶν σημερινῶν ἀγρίων, οὓς γνωρίζομεν ἐκ τῶν περιγραφῶν τῶν ἐθνολόγων, διότι οἱ ἄγριοι οὗτοι ζῶσιν ἐν κοινωνίαις ἤδη συνεστημέναις, ἃς οἱ κοινωνιολόγοι ὀνομάζουσι « πρωτογόνους κοινωνίας » καὶ δὲν δύνανται κατ' ἀκολουθίαν νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς δείγμα τοῦ ἐν τῇ περὶ ἧς πρόκειται καταστάσει διαβιώσαντος ἀνθρώπου ¹.

Ὁ ἄνθρωπος τῆς φυσικῆς καταστάσεως εἶναι κατώτερος καὶ τῶν ἀγρίων. Εἶναι ἀνθρωποειδὲς « ζῶον » ², καὶ δὲν γνωρίζομεν τίνι τρόπῳ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ διακρίνωμεν τοῦτον ἀπὸ τῶν ἄλλων ζῴων, καὶ δὴ ἐκείνων ἅτινα οὐδὲν ἔχουσιν εἶδος ὁμαδικῆς ζωῆς. « Διεσκορπισμένοι μεταξὺ τῶν ζῴων ἀνὰ τὰ δάση, γράφει ὁ Rousseau ³, πλάνητες καὶ ἀνέστιοι, μὴ ἔχοντες ἀνάγκην τινὰ ὁ εἰς τοῦ ἄλλου, ἄγνωστοι πρὸς ἀλλήλους καὶ ἄλαλοι, συναντώμενοι ἴσως τὸ πολὺ

Er. von Meier, Französische Einflüsse auf die Staats—und Rechtsentwicklung Preussens im XIX Jahrhundert, τ. I. Leipzig, 1907, σελ. 37. P. L. Taparelli, Saggio teoretico di diritto naturale appoggiato sul fatto, Napoli, 1848, σελ. 211. A. Ravà, Lezioni di filosofia del diritto, 1930, σελ. 146 κ. ἐπ. G. Del Vecchio, Lezioni di filosofia del diritto, Roma, 1930, σελ. 253. F. Masci, La società, il diritto, lo Stato, Aquila, 1925, σελ. 20. A. Paganò, L'individuo nell'etica e nel diritto, τ. II: L'individuo nel diritto, Roma, 1903, σελ. 97. Ν. Ν. Σαυιολόου, Σύστημα Συνταγματικοῦ Δικαίου καὶ Γενικοῦ Δημοσίου Δικαίου, Α', α', 1903, σελ. 73. Φ. Βάλληνα, Ἡ θετικὴ νομικὴ ἐπιστήμη, 1930, σελ. 9.

¹ Βλ. J. J. Rousseau, Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes, Oeuvres complètes, ἔκδ. Paris, 1844, τ. I, σελ. 539: « Gardons-nous donc de confondre l'homme sauvage avec les hommes que nous avons sous les yeux ».

² Βλ. J.-J. Rousseau, Discours sur l'origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 536: « ...je vois un animal moins fort que les uns, moins agile que les autres... ».

³ Ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 542, 536 καὶ σελ. 545: « En effet, il est impossible d'imaginer pourquoi, dans cet état primitif, un homme aurait plutôt besoin d'un autre homme, qu'un singe ou un loup de son semblable ».

δὶς κατὰ τὸν βίον αὐτῶν . . . Βλέπω ζῶόν τι ἀσθενέστερον τῶν μὲν, ὀλιγώτερον εὐκίνητον τῶν ἄλλων . . . . Βλέπω τὸν ἄνθρωπον τρώγοντα κατὰ κόρον ὑπὸ τινα δρυῖν, σβήνοντα τὴν δίψαν αὐτοῦ ἐν τινὶ δρύακι, κατακλινόμενον παρὰ τοὺς πόδας αὐτοῦ τοῦ δένδρου, ὅπερ ἔδωκεν εἰς αὐτὸν τὸ γεῦμα, καὶ ἰδοὺ αἱ ἀνάγκαι αὐτοῦ ἱκανοποιημέναί.»

Ἴνα παραστήσωσι καλύτερον τὸν ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει ἄνθρωπον, προσεπάθησαν νὰ φαντασθῶσι τοῦτον ἀπογεγυμνωμένον παρὰ τῶν ἐπικτητῶν αὐτοῦ ἰδιοτήτων, ὡς οὗτος ὀφείλει εἰς τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν καὶ τὸν πολιτισμόν ¹, ὡς εἶδος τι ἀγάλματος τοῦ Condillac ². Οὕτω, λέγουσι, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀνεύρωμεν τὸν φυσικὸν ἄνθρωπον, ὡς οὗτος ἐξῆλθε τῶν χειρῶν τοῦ Δημιουργοῦ, μετὰ τῶν ἀρχικῶν αὐτοῦ ἰδιοτήτων, αἵτινες ἐναπομένουσι μετὰ τὴν ἀνωτέρω ἀφαίρεσιν, καὶ αἵτινες ἀνταποκρίνονται εἰς τὴν γνησίαν ἀνθρωπίνην ὑπόστασιν. Θὰ εἶχομεν οὕτω τὸν ἄνθρωπον ὡς οὗτος ἐξῆλθε τῶν «χειρῶν τῆς φύσεως» ³, τὸν ἄνθρωπον «πεσόντα ἐκ τῶν νεφελῶν» ⁴ καὶ ἐγκαταλελειμμένον παντελῶς εἰς ἑαυτόν ⁵.

¹ Βλ. H. R o d e t, *Le contrat social* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 26 κ. ἐπ., σελ. 49 κ. ἐπ. G. S o l a r i, *La scuola del diritto naturale nelle dottrine etico-giuridiche dei secoli XVII e XVIII*, Torino, 1904, σελ. 29. S a m u e l P u f e n d o r f, *De jure naturae et gentium*, 1672, I. I. J.-J. R o u s s e a u, *Discours*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 536 : «En dépouillant cet être ainsi constitué de tous les dons surnaturels qu'il a pu recevoir et de toutes les facultés artificielles qu'il n'a pu acquérir que par de longs progrès...».

² D e C o n d i l l a c, *Essai sur l'origine de la connaissance humaine*, 1746. Πρβλ. J.-J. R o u s s e a u, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 532 : «Semblable à la statue de Glaucus, que les temps, la mer et les orages avaient tellement défigurée, qu'elle ressembloit moins à un dieu qu'à une bête féroce, l'âme humaine, altérée au sein de la société...».

³ J.-J. R o u s s e a u, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 536.

⁴ S P u f e n d o r f, ἐνθ' ἄνωτ., I. I, c. II.

⁵ Πρβλ. L a m a r t i n e, J.-J. Rousseau, *son faux contrat social*, Paris, 1926, σελ. 86 : «...de l'homme isolé, tombé du sein de la femme sur le sein de la terre».

Ἡ κατάσταση αὕτη χαρακτηρίζεται διὰ τῆς πλήρους ἀπουσίας οὐ μόνον νομικῶν, ἀλλὰ καὶ κοινωνικῶν καὶ ἠθικῶν κανόνων¹. Ὁ ἄνθρωπος, θεωρούμενος ἀφηρημένως καὶ καθ' ἑαυτόν, ἀπομονωμένος, ἐλεύθερος καὶ ἀνεξάρτητος πάσης μετὰ τῶν ὁμοίων αὐτοῦ σχέσεως, εἶναι ἀπηλλαγμένος παντὸς νομικοῦ καὶ ἠθικοῦ δεσμοῦ καὶ δὲν ὑπακούει εἰ μὴ εἰς τὸν νόμον τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἀνάγκης, ὡς τὸ ζῷον, ὅπερ καθορίζεται ὑπὸ τῆς τυφλῆς ὠθήσεως τοῦ ἐνστίκτου. Οὐδεμία ἀνωτέρα ἐξουσία ὑφίσταται, ἣτις νὰ δύναται νὰ ἐπιβληθῇ εἰς αὐτόν.

Δέον νὰ τονισθῇ ὅτι ἡ κατάσταση αὕτη λαμβάνεται κατὰ τὴν ἐν λόγῳ θεωρίαν *sub specie facti*, ὡς ἐμπειρικὸν γεγονός, ὡς κατάσταση δηλαδή ἱστορικῶς ὑπάρξασα, ἣν ἐν τῇ πραγματικότητι ἔζησεν ἡ ἀνθρωπότης². Καὶ κατὰ τοῦτο διακρίνεται ἡ θεωρία αὕτη ἀπὸ ἄλλων, αἵτινες, ὡς θέλομεν ἴδει κατωτέρω, τὴν φυσικὴν κατάστασιν θεωροῦσιν ὡς ἀπλῆν ὑπόθεσιν, οὐδεμίαν πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα ἔχουσαν σχέσιν.

¹ Βλ. *Gerard de Reyneval*, *Institutions du Droit de la nature et de gens*, Paris, 1803, liv. I, ch. I, note 8: «Je ne vois dans la nature humaine primitive ni obligation, ni devoir, ni autorité.». *J. Portalis*, *De l'usage* κλπ. ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σελ. 288. *G. Richard*, *La sociologie générale et les lois sociologiques*, Paris, 1912, σελ. 34: «sans nulle espèce de garantie juridique ou discipline morale». *A. Esmein*, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 39, 94, 296. *G. Davy*, *La foi jurée. Étude sociologique du problème du contrat, la formation du lien contractuel*, Paris, 1922, σελ. 318. *E. Ferri*, *Socialisme et science positive*, Paris, 1897, σελ. 64. *Barthélemy et Duez*, *Traité* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 57 κ.ἐπ. *Carré de Malberg*, *Contribution* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 52. *F. Masci*, *La società, il diritto, lo Stato*, Aquila, 1925, σελ. 20. *Φ. Βάλληνδα*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 9. *J.-J. Rousseau*, ἐνθ' ἄνωτ. σελ. 542: «...car les hommes n'ayant nulle correspondance entre eux...», σελ. 545: «...n'ayant entre eux aucune sorte de relation morale ni devoirs connus...».

² Βλ. *A. Bartolomei*, *Lezioni di filosofia del diritto*, Napoli, 1933, σελ. 37.

Ἐὰν ἡ θεωρία αὕτη περιορίζετο μέχρι τοῦ σημείου τούτου, θὰ εἶχεν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀνθρωπολογίαν καὶ τὴν κοινωνιολογίαν μᾶλλον, ἢ διὰ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην. Αὕτη ὅμως βαίνει περαιτέρω καὶ συνδέεται οὕτω στενότερα πρὸς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην. Τοῦτο δὲ διότι ἐκ τῆς ἀνωτέρω ὑποθέσεως οἱ νομικοὶ ἐξήγαγον διάφορα συμπεράσματα, ἅτινα, χυθέντα εἰς τὰς μήτρας τῆς νομικῆς τεχνικῆς, ἀπέτελεσαν ὀλοκληρὸν σύστημα νομικῆς, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, παλαιοντολογίας, ἢ δικαιογονίας, ἢ κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐμβρυολογίας.

Οὕτω πρὸς τὴν φυσικὴν κατάστασιν συνέδεσαν τὰς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαιώματος ¹.

Οἱ ἄνθρωποι, εἶπον, ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει εἶναι ἴσοι πρὸς ἀλλήλους καὶ κέκτηνται ἕκαστοι δύναμιν, ἣν δύνανται νὰ ἀσκῶσιν ἐλευθέρως. Προσέθεσαν ὅμως ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει μόνον ἐξουσίαν ἐλευθέρας δράσεως, ἀλλ' ἔχει καὶ ἐξουσίαν τῆς βουλήσεως αὐτοῦ, τουτέστι δικαιώματα. Τὰ δικαιώματα ταῦτα εἶναι ἀτομικά, ὡς ἀνήκοντα εἰς ἕκαστον ἄτομον, καὶ φυσικά, ὡς ἔμφυτα τῷ ἀνθρώπῳ, συμφυῆ τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, ἧς ἀποτελοῦσιν ἰδιότητος ². Κατὰ τὴν

¹ Βλ. H. R o d e t, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 26 κ. ἐπ. : «L'homme identique à son semblable aura la même liberté que lui et les mêmes droits». F. R a u h, Etudes de morale, σελ. 25 κ. ἐπ. A. M a h e r, De l'autonomie de la volonté individuelle quant aux modifications des contrats, Thèse, Montpellier, 1913, σελ. 143, ὅστις ἀναφέρει καὶ τὴν φράσιν τοῦ J. B a r t h é l e m y : «un homme vaut un homme», ἐν Bulletin de la société d'études législatives, 1906, σελ. 155. A. E s m e i n, Eléments κλπ., ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 582. M o n t e s q u e u, De l'esprit des lois, l. VIII, ch. III. N. N. S a r i p o l o s, La démocratie et l'élection proportionnelle, Paris, 1899, τ. I, σελ. 138.

² Πρὸβλ. R. B o n n a r d, L'origine de l'ordonnement juridique, ἐν Mélanges Hauriou, σελ. 200 : «Ces droits sont non seulement des pouvoirs d'action mais aussi des pouvoirs de volonté. La volonté de leur titulaire peut s'imposer aux autres volontés». L. D u g u i t, Traité de droit constitutionnel, τ. I, 3η ἐκδ. Paris, 1927, σελ. 366. M. H a u r i o u, Précis de Droit Constitutionnel, 2α ἐκδ., Paris, 1929, σελ. 14 κ. ἐπ. R o d e t, ἐνθ. ἀνωτ., σελ. 28. V. B a s c h, L'individua-

ἀντίληψιν ταύτην ἢ ἀνθρωπίνη οὐσία ἀνάγεται εἰς τὴν βούλησιν, ὁ ἄνθρωπος εἶναι κατ' ἐξοχὴν ὄν βουλευτικόν, εἶναι βούλησις ¹. Ἡ βούλησις αὕτη εἶναι πηγὴ ἐξουσίας, ἥτοι δυνάμεως συνιστώσης τὸ ποιητικὸν αἴτιον, ἢ μᾶλλον τὴν δημιουργὸν αἰτίαν τοῦ δικαιώματος, οὗτινος τὸ περιεχόμενον συμπίπτει πρὸς αὐτὸ τοῦτο τὸ περιεχόμενον τῆς βουλήσεως ². Τὸ δικαίωμα δὲν εἶναι εἰ μὴ ἡ βούλησις ἐν τῇ

---

lisme anarchiste, Paris, 1928, σελ. 187. G. Meyer, Der Staat und die erworbenen Rechte, Leipzig, 1895, τ. I, σελ. 7 κ.έπ. G. Colizzi, Saggio analitico di giurisprudenza naturale e sociale, Perugia, 1833, τ. III, σελ. 3.

¹ Βλ. J. Bonnesse, La philosophie du code Napoléon appliquée au droit de famille, 2α ἔκδ., Paris 1928, σελ. 62 : «...elle voit l'essence de la personne dans l'âme humaine, dont à son tour le caractéristique est une volonté libre et agissante», πρβλ. σελ. 65. Τοῦ αὐτοῦ, Compte rendu ἐπὶ τοῦ βιβλίου τοῦ G. Renard, Le Droit, la justice et la volonté, ἐν Revue générale du Droit, 1925, σελ. 127. Τοῦ αὐτοῦ, Introduction à l'étude du Droit, 2α ἔκδ., Paris, 1931, σελ. 36 : «L'essence de la personne a été trop ramenée à une volonté libre sans égard pour la nature organique et réflexe du milieu social». F. P. Fulci, La filosofia scientifica del diritto nel suo sviluppo storico, Messina, 1906, σελ. 270.

² Πρβλ. A. Comte, Système de politique positive, 1890, τ. I, σελ. 371. Τοῦ αὐτοῦ, Cours de philosophie positive, 2α ἔκδ., τ. VI, σελ. 454. A. Fouillée, L'idée moderne du Droit en Allemagne, en Angleterre et en France, Paris, 1878, σελ. 194, ὅστις παρατηρεῖ ὀρθῶς ὅτι ὁ A. Comte « a montré une rare pénétration en reconnaissant dans l'idée du droit un déguisement de l'idée de cause et qui plus est de cause libre». L. Duguit, Traité, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σελ. 143, 346 κ.έπ., 357. Τοῦ αὐτοῦ, Les transformations générales du droit privé, Paris, 1920, σελ. 13 κ.έπ. Τοῦ αὐτοῦ, Le droit social, le droit individuel et la transformation de l'Etat, Paris, 1922, σελ. 12 κ.έπ. G. Richard, La question social et le mouvement philosophique au XIXe siècle, Paris, 1914, σελ. 182. R. Saleilles, Introduction à l'étude du droit civil allemand, Paris, 1903, σελ. 43 κ.έπ. Ed. Picard, Le droit pur, Paris, 1908, § 101, § 161, σελ. 184 κ.έπ.:

πράξει ¹, ἥς τὸ περιεχόμενον καθορίζει καὶ τὴν ἔκτασιν τοῦ δικαιοῦ-

«...bref c'est la création ex nihilo». G. D e r e u x, De l'interprétation des actes juridiques privés, Paris, 1905, σελ. 296 : «...la volonté comme cause du droit», σελ. 327. R o u b i e r, Essai sur la responsabilité pré-contractuelle, th. Lyon, 1911, σελ. 272 κ. ἐπ. A. M e n a r d, Essai d'une critique objective de la technique juridique en matière d'obligation, th. Montpellier, 1926, σελ. 149. M. C a l e b, Essai sur le principe de l'autonomie de la volonté en droit international privé, th. Strasbourg, 1927, σελ. 15 κ. ἐπ. R. B o n n a r d, La conception juridique de l'État, Paris, 1922, (Extrait de la R. d. droit public, 1922) σελ. 43. G. T a s s i t c h, Le réalisme et normativisme dans la science juridique, ἐν Rev. Internat. de la théorie du droit, an. II, No 1, σελ. 45: «La volonté, c'est la force miraculeuse qui déclanche le déroulement du droit». O. J o n e s c u, La notion de droit subjectif dans le droit privé, Paris, 1931, σελ. 88 : «La volonté serait la cause efficiente de ce droit subjectif.». H. R o d e t, ἐν ᾧ' ἀνωτ., σελ. 76 : «L'idée du droit dans la société correspond assez exactement à la notion de la force incluse dans la matière inerte. Force et droit sont également en puissance, chacun dans sa sphère respective.. Même solitaire et isolé, l'homme est toujours un sujet de droit. Mais tant qu'il reste isolé... ces droits restent virtuels; ils continuent à exister seulement en puissance, absolument comme la force dans l'eau dormante». S. R i c c o b o n o, Πρόλογος ἐν V. S c i a l o j a, Negozi giuridici, Roma, 1933, σελ. IV : «La lotta contro il dogma della volontà come energia generatrice degli effetti giuridici dei negozi...». P e c h e l i s, Il Diritto come volontà costante, Padova, 1931. I g. P e t r o n e, La fase recentissima della filosofia del diritto in Germania, Pisa, 1895, σελ. 57. Κίμ. Σοῦλα, Αἱ ἀτομικιστικαὶ καὶ κοινωνιστικαὶ ἀντιλήψεις ἐν τῷ Ἀστικῷ Δικαίῳ, 1934, σελ. 6 κ. ἐπ.

¹ Βλ. E. G o u n o t, Le principe de l'autonomie de la volonté en droit privé. Contribution à l'étude critique de l'individualisme juridique, Dijon, 1912, σελ. 318 : «...le droit n'est que la volonté en acte». R. S a l e i l l e s, De la personnalité juridique, Paris, 1910, σελ. 618. G. D a v y, Le droit, l'idéalisme et l'expérience, Paris, 1922, σελ. 12. N. C o u m a r o s, Le rôle de la volonté dans l'acte juridique, Paris, 1931, σελ. 44.

ματος¹. Δέον να ἐπιστήσωμεν ιδιαίτατα τὴν προσοχὴν ἐπὶ τῆς ὅλως ἰδιαζούσης φύσεως τῆς ἐξουσίας ταύτης τῆς βουλήσεως, τῆς συνιστάσης τὸ ἀτομικὸν δικαίωμα. Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ τῆς δυνατότητος, ἣν ἔχει ὁ ἄνθρωπος, ὅπως δοῦν ἑξωτερικῶς δι' ὑλικῶν πράξεων, ἢ ὅπως ἐκδηλώσῃ ἐλευθέρως τὴν ψυχολογικὴν αὐτοῦ βούλησιν. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἀπλοῦν πραγματικὸν γεγονὸς, ὅπερ δέον να διαστείλωμεν σαφῶς ἀπὸ τῆς δυνάμεως ἐκείνης, τῆς ἐξουσίας ἐκείνης, ἣτις συνιστᾷ τὸ δικαίωμα καὶ ἣτις δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἀπλὴν εὐχέρειαν τῆς ἐκδηλώσεως τῆς βουλήσεως, ἀλλ' ἐνέχει ἐπὶ πλέον καὶ δημιουργικὴν τινα ἰδιότητα, ἀποτελεσματικότητά τινα, συνισταμένην εἰς τὴν δημιουργίαν νομικοῦ ἀποτελέσματος². Οὕτως ἡ βούλησις, ἀποτελοῦσα προνομιοῦχον ἰδιότητα τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, ἔνεκα τῆς «ἐξόχου ἀξίας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως» (*émminente dignité de la nature humaine*³), κέκτηται ἐξουσίαν, ἣτις συνιστᾷ *διεκδίκησιν*⁴ τοῦ ἐν φυσικῇ κατα-

¹ Βλ. L. D u g u i t, *Traité de droit constitutionnel*, τ. I, 3η ἐκδ., Paris, 1927, σελ. 144.

² Βλ. R. B o n n a r d, *L'origine* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 200. E. G o u n o t, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 125. G. D e l V e c c h i o, *Lezioni* κλπ., ἐνθ' ἄνωτ. 227. L. D u g u i t, *Traité*, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 366. M. H a u r i o n, *Précis de droit constitutionnel*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 14 κ.ἐπ. L. M i r a g l i a, *Filosofia del diritto*, τ. I, Napoli, 1898, σελ. 291. A. P a g a n o, *Volontà psicologica et volontà giuridica in diritto penale*, ἐν *Scritti in onore di Enrico Ferri*, σελ. 323.

³ Φράσις τοῦ H. M i c h e l, *L'idée de l'Etat*, Paris, 1896, σελ. 616, ἀναφερομένη ὑπὸ πολλῶν συγγραφέων. Ποβλ. L. D u g u i t, *Traité*, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 210. T o ὕ α ὕ τ ο ὕ, *Le droit social, le droit individuel et la transformation de l'Etat*, Paris, 1922, σελ. 10 καὶ ἑλλην. μετάφρασιν ὑπὸ Α. Σβόλου, σελ. 18. G. D a v y, *Le droit, l'idéalisme, et l'expérience*, Paris, 1922, σελ. 26, 46. P. C u c h e, *Conférences de philosophie du droit*, Paris, 1928, σελ. 16. E. G o u n o t, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 39.

⁴ Βλ. G. R i c h a r d, *La question sociale et le mouvement philosophique au XIXe siècle*, Paris, 1914, σελ. 176. G. D e l V e c c h i o, *Lezioni*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 227 κ.ἐπ., L. M i r a g l i a, *Filosofia del diritto*, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 291.

στάσει, πρὸ πάσης κοινωνίας καὶ πολιτείας, ατόμου, τρόπον τινὰ a priori καὶ πρωτογενῶς ἐκ μόνου τοῦ λόγου τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου, καὶ οὐχὶ ἑτερογενῶς κατ' ἐκχώρησίν τινα ¹. Τὸ στοιχεῖον δὲ τοῦτο τοῦ πρωτογενοῦς τῆς ἐξουσίας ταύτης συνιστᾷ τὴν λεγομένην ἀρχὴν τῆς «αὐτονομίας τῆς βουλήσεως» ², ἣτις σημαίνει τὴν

¹ Βλ. B u r l a m a q u i, Principes du droit naturel, 1747, σελ. 61. R. B o n n a r d, Origine κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 200. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, La conception juridique de l'Etat, Paris, 1922, (Extrait de la Revue du droit public, 1922), σελ. 29. L. D u g u i t, Le droit social, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 10. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Les transformations générales du droit privé depuis le Code Napoléon, Paris, 1920, σελ. 16. P. C u c h e, Conférences κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 12. A. E s m e i n, Eléments de droit constitutionnel, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 39. R. S a l e i l l e s, De la personnalité juridique, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 447. E. G o u n o t, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 27, 129, C h. B e u d a n t, Cours de droit civil français, Paris, 1896, Introduction, σελ. 18. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Le droit individuel et l'Etat, Paris, 1891, σελ. 146. G. D a v y, Le droit κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 25. C a r r é d e M a l b e r g, Contribution κλπ., τ. I, σελ. 55 κ.έπ. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, La loi expression de la volonté générale, Paris, 1931, σελ. 42 κ.έπ. G. C o l i z z i, Saggio κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., τ. III, σελ. 3. B a r o l i, Diritto naturale, privato e pubblico, Cremona, 1837, τ. I, § 83. S. S e f e r i a d e s, L'échange des populations, ἐν Rec. de cours de l'Acad. d.d. internat., τ. 23/1928/III, σελ. 316. Βάλλη ν δ α, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 11. N. C o u m a r o s, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 44 κ.έπ.

² Βλ. F r. G e n y, Science et technique en droit privé positif, τ. II, σελ. 129 κ.έπ. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif, 2α ἔκδ., Paris, 1919, τ. II, σελ. 151 κ.έπ. E. G o u n o t, Le principe de l'autonomie de la volonté en droit privé, Dijon, 1912. R. D e m o g u e, Les notions fondamentales du droit privé, Paris, 1911, σελ. 147. G. T a r d e, Les transformations du droit, Paris, 1922, σελ. 115. M. C a l e b, Essai sur le principe de l'autonomie de la volonté en droit international privé, thèse, Strasbourg, 1927, σελ. 9, κ.έπ. A. M a h e r, De l'autonomie de la volonté individuelle quant aux manifestations des contrats, thèse, Montpellier, 1913, Κ. Σ ο ὕ ρ λ α, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 27 κ.έπ.

ἀπόλυτον ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως ἐν τῇ δημιουργίᾳ νομικῶν ἀποτελεσμάτων. Πράγματι, δεδομένου ὅτι ἡ βούλησις κατέχει τὴν ἐν λόγῳ ἐξουσίαν πρωτογενῶς ἀφ' ἑαυτῆς, εὐκόλον εἶναι νὰ συμπεράνη τις, ὅτι ἡ βούλησις αὕτη εἶναι ἐλευθέρα, ἐφ' ὅσον οὐδὲν ὑπάρχει πρὸ αὐτῆς, ὅπερ νὰ δίδῃ εἰς ταύτην τὴν ἐξουσίαν καὶ κατ' ἀκολουθίαν νὰ κανονίξῃ τὰ ὅρια τῆς ἐκτάσεως αὐτῆς. Ἐφ' ὅσον δὲ μάλιστα ἐν τῇ φυσικῇ καταστάσει οὐδεμία ἄλλη ἀτομικὴ βούλησις συνυπάρχει πρὸς ἣν ἡ βούλησις νὰ συγκρούηται, ἡ ἀτομικὴ βούλησις ἀποτελεῖ κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην τὸ «νομικὸν ἄτομον¹», ὅπερ

Βλ. O. J o n e s c u, La notion de droit subjectif, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 21. Πρὸβλ. T a i n e, Les origines de la France contemporaine. La révolution, ἔκδ. 1869, σελ. 183. E. G o u n o t, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 36: «Dans les unités humaines on voyait «comme de petits univers tirant d'eux-même leur propre loi de gravitation et ignorant les uns les autres». Volontiers on s'imaginait que tout homme porte en soi l'étoffe d'un Robinson», σελ. 71, σημ. 2: «...que les individus sont de petits absolus, de souverains indépendants» καὶ σελ. 138, 318. E. A c o l l a s, Philosophie de la science politique et commentaires de la déclaration de droit de l'homme de 1793, Paris, 1897, σελ. V: «La monade sociale. c'est l'individu». V. B a s c h, L'individualisme anarchiste. Paris, 1928, σελ. 177: «Pour tout individualiste conséquent, l'individu est essentiellement une monade «un vrai atome de la nature», comme dit Leibnitz ...la monade n'a pas de fenêtres». C h. R e n o u v i e r καὶ L. P r a t, La nouvelle Monadologie, Paris, 1899, σελ. 1 κ. ἐπ. H. L o r i n, Idée individualiste ou idée chrétienne comme fondement du Droit, ἐν Semaine sociale de France, VIe session, Bordeaux, 1909, σελ. 58. E. B o u t r o u x, Morale et Démocratie, ἐν τόμῳ ὑπὸ τὸν τίτλον: Les Démocraties modernes, Paris, 1921, σελ. 206: «... un individualisme abstrait et atomique, qui pose les individus en dehors les uns les autres comme des unités arithmétiques». J.-J. R o u s s e a u, Émile. I I: «L'homme naturel est... l'unité numérique, l'entier absolu». P. N a t o r p, Sozialpädagogik, Stuttgart, 1925, σελ. 101. O. S p a n n, Der wahre Staat. Wien, 1938, σελ. 13. G. B. V i c o, Principii di una scienza nuova, ἔκδ. 1902, I. I, cap. V, σελ. 41: Ὑποστηρίζουσι, λέγει, «che il primo genere umano sia stato

συνιστᾷ τὴν ἀφετηρίαν καὶ τὴν βάσιν τοῦ ὅλου νομικοῦ κόσμου¹.
Πρὸ τοῦ δικαιώματος ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ δικαίου ὑπῆρχε τὸ χάος.

di semplicità solitaria». A. F a l c h i, Il moderno teocratismo e la filosofia del diritto, τ. I, Perugia, 1906, σελ. 50. A. P a g a n o, L'individuo nell'etica et nel diritto, τ. II, Roma, 1913, σελ. 98: «L'atomismo riduce l'individuo, come l'atomo fisico o la quantità algebrica...». E g. R e i c h e, Rousseau und das Naturrecht, Berlin, 1935, σελ. 82: «...naturrechtliche Monadologie...». N. N. Σ α ρ ι π ὄ λ ο υ, Σύστημα κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., Α' α', 1903, σελ. 46. Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, La démocratie et l'élection proportionnelle, Paris, 1899, τ. I, σελ. 142, 166. Α. Σ β ῶ λ ο υ, Τὸ νέον Σύνταγμα καὶ αἱ βάσεις τοῦ πολιτεύματος, 1928, σελ. 128: «...ὁ φιλελευθερισμὸς ἐθεώρησε τοὺς πολίτας ὡς ἄτομα ἀπομονωμένα καὶ ἄσχετα πρὸς ἄλληλα, ὡς μόρια ἀσύνδετα ἐπὶ ὠρισμένης χωρικῆς ἐνότητος».

¹ Βλ. H. K e l s e n, Die Lehre von den drei Gewalten oder Funktionen des Staates, ἐν Kant-Festschrift zur Kants 200 Geburtstag, Berlin, 1924, σελ. 241: «Es ist der durchaus individualistische Gedanke, dass die Geltung jeder Norm, dass jede normative Bindung nur im Willen des Individuums ihre letzte Rechtfertigung finde». T a i n e, Les origines κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., La révolution, τ. I, σελ. 166. G. R i c h a r d, La question sociale κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 179. R. D e m o g u e, Les notions fondamentales, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 286, 482. R. S a l e i l l e s, De la personnalité juridique, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 531. A. F o u i l l é e, L'idée moderne du droit en Allemagne, en Angleterre, en France, Paris, 1878, σελ. 142 κ.έπ., 185 κ.έπ. A. E s m e i n, Eléments de droit constitutionnel, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 579. L. D u g u i t, Traité, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 211. P i c a r d, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 285 κ. έπ., R o u b i e r, Essai sur la responsabilité précontractuelle, thèse, Lyon, 1911, σελ. 272 κ.έπ. A. M a h e r, De l'autonomie de la volonté individuelle, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 106, 139. E. G o u n o t, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 27 κ. έπ. A. A c o l l a s, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 53 κ. έπ. G. D a l l a r i, Il nuovo contrattualismo nella filosofia sociale e giuridica, Torino, 1911, σελ. 8. V. L i l l a, Manuale di Filosofia del Diritto, Messina, 1903, σελ. 493 κ.έπ. N. N. Σ α ρ ι π ὄ λ ο υ, Σύστημα Συνταγματικοῦ Δικαίου καὶ Γενικοῦ Δημοσίου Δικαίου, τ. Α', α', 1903, σελ. 76 Τ ο ὕ α ὕ τ ο ὕ, La Démocratie κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σελ. 153. Κ. Σ ο ὄ ρ λ α, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 7.

Τὸ δικαίωμα εἶναι πηγὴ τοῦ δικαίου. Λέγουσιν ὅτι ἡ βούλησις ἀποτελεῖ τὴν αἰτίαν, τὸ ποιητικὸν αἷτιον τοῦ νομικοῦ ἀποτελέσματος. Ἀκριβέστερον θὰ ἦτο νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ βούλησις εἶναι δημιουργός. Τοῦτο δὲ διότι, ἐνῶ ἡ αἰτία, ὡς ἀντιλαμβάνεται αὐτὴν ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, εἶναι δύναμις ἐξαντλουμένη ἐν τῇ παραγωγῇ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς, ἡ δημιουργικὴ δύναμις παράγει ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ ἐπ' ἀπειρον καὶ οὐδέποτε ἐξαντλεῖται ¹.

Ἴνα κατανοήσωμεν τὴν οὐσίαν τῆς μαγικῆς ταύτης δυνάμεως τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, αὐτῆς τῆς « sacro - sainte volonté » ², ἣτις ὡς γήινος *Deus ex machina* δημιουργεῖ ὁλόκληρον τὸν νομικὸν κόσμον, ἃς ἐπιτραπῇ νὰ παραλληλίσωμεν ταύτην πρὸς τὸ δόγμα τῆς Θείας βουλήσεως καὶ τοῦ Θείου λόγου, οὗτινος ἡ περὶ ἧς πρόκειται θεωρία ἀποτελεῖ, νομίζομεν, παρωδίαν, καὶ νὰ ἐκθέσωμεν διὰ βραχέων τὰς δύο ἀντιλήψεις περὶ τῆς Θείας ἐλευθερίας, αἵτινες ἀνεπτύχθησαν ὑπὸ τῶν θεολόγων κατὰ τὴν σχολαστικὴν ἰδίαν περίοδον, τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀδιαφορίας (*liberum arbitrium indifferentiae*) ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς οὐσίας (*liberum arbitrium substantiae*) ἀφ' ἑτέρου.

Ἡ πρώτη ἀντίληψις θὰ ἠδύνατο νὰ διατυπωθῇ διὰ τῆς φράσεως τοῦ *Secretan* ³ «εἶμαι ἐκεῖνο, ὅπερ θέλω», ἡ δὲ δευτέρα διὰ τῆς φράσεως «θέλω ἐκεῖνο, ὅπερ εἶμαι». Κατὰ τὴν πρώτην ἀντίληψιν ὁ Θεὸς εἶναι «*causa sui*» καὶ ἐδημιούργησεν οὐ μόνον τὸν φυσικὸν κόσμον, ἀλλὰ καὶ τὰς αἰωνίας ἀληθείας καὶ τὸ ἀγαθόν, κατ' ἀπόλυτον ἀρέσκειαν, εἰς οὐδένα τῆς βουλήσεως αὐτοῦ ὑποβαλλομέ-

¹ Βλ. L. D u m o n t, *Théorie scientifique de la sensibilité*, σελ. 12 κ.έπ. C h. R e n o u v i e r, *Le personalisme*, Paris, 1926, σελ. 15 κ.έπ. Πρβλ. καὶ τοὺς ἀκολουθοῦς στίχους τοῦ P o p e, ἐν γαλλ. μεταφρ. ὑπὸ Delille : «Produit sans qu'il s'épuise, agit sans qu'il se lasse. Sans jamais s'appauvrir, il verse ses tresors».

² Φράσις τοῦ G. D a v y, *Le droit, l'idéalisme et l'expérience*, Paris, 1922, σελ. 67.

³ S e c r e t a n, *Philosophie de la liberté*, Paris, 1894, τ. I, Leçon IV.

νης κανόνα τοῦ ἀληθοῦς ἢ τοῦ ἀγαθοῦ, ἀλλ' ἐλευθέρως ἐκδηλουμένης καὶ δημιουργούσης μάλιστα καὶ τὸ ἀληθὲς καὶ τὸ ἀγαθόν¹. Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἀντιτίθεται ὑπὸ τινα ἔννοιαν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τῶν τελικῶν αἰτίων καὶ ἀποκλείει πᾶσαν τελολογίαν.

Κατὰ τὴν δευτέραν ἀντίληψιν ὁ Θεὸς θέλει ἐκεῖνο, ὅπερ εἶναι. Ἐνεργεῖ πάντοτε συμφώνως πρὸς ὅ,τι εἶναι, πρὸς τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ πρὸς τὴν αἰωνίαν καὶ ἀναλλοίωτον δικαιοσύνην, τουτέστι κατὰ τὴν ἀναλλοίωτον τάξιν τῶν τελειοτήτων, ὡς περιλαμβάνει ἐν τῇ οὐσίᾳ αὐτοῦ².

Οὕτως ἡ πρώτη ἀντίληψις θέτει τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἀδιαφορίας, τὴν αὐθαίρετον βούλησιν, ἧς αἱ ἀποφάσεις δὲν ἔχουσιν ἀνάγκην δικαιολογίας. Ἡ βούλησις αὕτη εἶναι ὑπὲρ πάντα νόμον, μὴ ἔχουσα ὡς νόμον εἰ μὴ τὴν ἰδίαν αὐτῆς πρωτοβουλίαν. Ἐνεργεῖ κατ' ἀρέ-

---

¹ Ταύτην τὴν θεωρίαν ὑπεστήριξεν ἰδίᾳ ὁ Duns Scotus. Βλ. W. K a h l, Die Lehre vom primat des Willens bei Augustinus, Duns Scotus und Descartes, Strasbourg, 1866, σελ. 92 κ. ἐπ., 100, 105 κ. ἐπ. E. G i l s o n, La liberté chez Descartes et la théologie, Paris, 1913, σελ. 128 κ. ἐπ. P. J a n e t et G. S e a i l l e s, Histoire de la philosophie, les problèmes et les écoles, Paris, 1887, σελ. 814. G i b i e u f, De libertate Dei et creaturae, 1630, σελ. 190 κ. ἐπ. C h. R e n o u v i e r, Philosophie analytique de l'histoire, Paris, 1896, τ. III, σελ. 121 κ. ἐπ. G e r s o n, Opera, ἔκδ. Evers, 1706, τ. I, σελ. 147 κ. ἐπ. τ. III, σελ. 13 κ. ἐπ. Dictionnaire de théologie catholique, τ. XI, Paris, 1931, σελ. 872 κ. ἐπ. I c. V a n n i, Lezioni di filosofia del diritto (λιθογρ.) Roma, 1902, σελ. 524.

² Εἶναι ἡ διδασκαλία τοῦ S. Thomas Aquinas, ἐν Summa theologiae καὶ ἰδίᾳ ἐν τῷ De veritate fidei catholicae contra gentiles (Summa contra gentiles). Βλ. E. G i l s o n, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 130 κ. ἐπ. 176 - 182. T o ὁ ἄ ὁ ὁ, Saint Thomas, Paris, 1925. V. C o u s i n, Du vrai, du beau et du bien, Paris, 1917, σελ. 330 κ. ἐπ. T o ὁ ἄ ὁ ὁ, Histoire générale de la philosophie, Paris, 1884, σελ. 226 κ. ἐπ., 236 κ. ἐπ. G. R e n a r d, Qu'est-ce que l'autorité, Paris, 1926, σελ. 10. L. L a b e r t h o n n i è r e, Dieu d'Aristote, Dieu de l'École, Dieu des Chrétiens, ἐν Archivio di filosofia, 1933, σελ. 5 κ. ἐπ.

σκειαν καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ὀρθὸν εἶναι ἢ ἐκδήλωσις τῆς βουλήσεως αὐτῆς ταύτης, τὸ περιεχόμενον τῆς βουλήσεως. Τὸ δίκαιον κατ' ἀκολουθίαν δύναται νὰ μεταβληθῇ εἰς ἄδικον καὶ τάνάπαλιν, ἐφ' ὅσον ἡ βούλησις μετεβλήθη. Αἱ ἐπιταγαὶ τῆς βουλήσεως συνιστῶσι τὸ δίκαιον καὶ αἱ ἀπαγορεύσεις αὐτῆς τὸ ἄδικον. Δὲν ἀπαγορεύεται πρᾶξις τις, διότι εἶναι ἄδικος, ἀλλ' ἀντιθέτως εἶναι ἄδικος, διότι ἀπαγορεύεται.

Ἡ ἀντίληψις αὕτη τῆς ἐλευθερίας τῆς ἀδιαφορίας, μεταφερθεῖσα ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ¹ εἰς τὴν γῆν, ἀπετέλεσε τὴν θεωρίαν τῆς αὐτονομίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως. Ἡ θεωρία αὕτη ἐξεθρόνισε τὸν Θεὸν καὶ εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ ἔθηκε τὸν ἄνθρωπον². Ἀντὶ τοῦ «ὁ Θεὸς εἶπεν...» ἔθηκε τὸ «ὁ ἄνθρωπος εἶπεν...»

---

¹ Περὶ τῆς σχέσεως καὶ δὴ καὶ τῆς συνταυτίσεως παρὰ τοῖς ἀρχαίοις θεοῖς τοῦ διανοήματος, τῆς βουλήσεως, τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ἐξουσίας αὐτῶν, βλ. τὴν λίσαν ἐνδιαφέρουσαν καὶ διὰ τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ Δικαίου μελέτην τοῦ Λ. Λουϊζίδου. Αἱ ἐπικλήσεις πρὸς τὴν Μοῦσαν ἐν τῇ Αἰνειάδι τοῦ Βεργιλίου, ἐν Ἀθήναις, 1947, σελ. 8 κ.έπ., 15 κ.έπ., 32 κ.έπ., 37 κ.έπ., 42 κ.έπ., ὡς καὶ τὴν ἐκεῖ πλουσιωτάτην βιβλιογραφίαν.

² Πρβλ. A. F o u i l l é e, L'idée moderne du droit, Paris, 1875, σελ. 182 καὶ σελ. 988: «... le ciel descendait sur la terre». E d. P i c a r d, Le droit pur, 1908, σελ. 280: «L'école autocratique faisait descendre le droit du ciel sur la terre, du trône divin sur le trône humain. L'école du contrat social le fait passer de ces majestés désormais chancelantes à l'humanité» καὶ § 159: «Le droit n'est-il pas un logos». J. B a r t h é l e m y, Précis d. dr. public, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 16. V. H u g o, Napoléon le petit, 35η ἐκδ., σελ. 165: «Du Verbe de Dieu est sortie la création des êtres, du verbe de l'homme sortira la société des peuples» E s m e i n, Éléments κλπ., ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 579: «La théorie des droits individuels devait sortir pourtant de l'idée du droit naturel, mais autrement compris, détaché du ciel et ramené sur la terre». H. L o r i n, Idée individualiste ou idée chrétienne comme fondement du Droit, ἐν Semaine Sociale de France, VI session, Bordeaux, 1909, σελ. 57: «L'intelligence humaine s'exalte peu à peu jusqu'à affirmer son indépendance à l'égard de toute autorité tran-